

تاریخ کهن و معاصر ایران زمین / ۲

ایران از آغاز دوران اسلامی تا حمله مغول

دکتر علی اکبر ولایتی

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۲

سرشناسه: ولایتی، علی اکبر، ۱۳۲۴-
عنوان و نام پدیدآور: ایران از آغاز دوران اسلامی تا حمله مغول / علی اکبر ولایتی.
مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۶۸۷ ص.: مصور (بخشی رنگی).
فروست: تاریخ کهن و معاصر ایران زمین؛ ۲.
شابک: 978-964-00-1550-6

وضعیت فهرست نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: ایران -- تاریخ -- پس از اسلام، ۱۲ق. - ۱۶ق.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ الف ۸ و ۵۱۴ DSR

رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۴

شماره کتابخانه: ۳۱۴۱۸۷۴

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۵۵۰-۶

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان شلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹۱

ایران از آغاز دوران اسلامی تا حمله مغول

© حق چاپ: ۱۳۹۲، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

نویسنده: دکتر علی اکبر ولایتی

دبیر طرح: مهدی حبیبی

سرپرستار: هومن عباسپور

ویراستار محتوایی و استنادی: دکتر ایمان نوروزی

ویراستاران زبانی و صورتی: مرتضی فکوری، معصومه بنیاد

صفحه‌آرا: امیرحسین حیدری

طراح جلد: فرزانه نوروزی

حروف متن: نازنین ۱۴

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپ واژه پرداز اندیشه، تلفن: ۷۷۱۴۵-۶۳۰۶

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۳۳۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستند نویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۲۱		مقدمه
۳۱		فصل اول: معرفی و نقشه کلی منابع
۴۳		فصل دوم: تاریخ سیاسی صفاریان
۴۳		برآمدن سلسله‌های اسلامی در ایران
۴۵		نسب صفاریان
۴۷		فرمان‌روایی یعقوب لیث
۷۳		فرمان‌روایی عمرو لیث
۹۶		سرنوشت صفاریان پس از درگذشت عمرو
۹۸		نمودار درختی تبار فرمان‌روایان صفاری
۹۸		جدول گاه‌شماری فرمان‌روایی امیران صفاری
۹۹		فصل سوم: تاریخ سیاسی سامانیان
۹۹		جایگاه سامانیان در تاریخ سیاسی ایران
۱۰۴		آغاز فرمان‌روایی و قدرت‌گرفتن سامانیان
۱۱۲		فرمان‌روایی امیر اسماعیل
۱۱۶		فرمان‌روایی احمد بن اسماعیل
۱۱۹		فرمان‌روایی نصر بن احمد
۱۲۳		فرمان‌روایی نوح بن نصر
۱۲۹		فرمان‌روایی عبدالملک بن نوح
۱۲۹		فرمان‌روایی منصور بن نوح
۱۳۲		فرمان‌روایی نوح بن منصور

۱۴۰	فرمان‌روایی منصور بن نوح
۱۴۲	فرمان‌روایی عبدالملک بن نوح
۱۴۴	آخرین تلاش‌های سامانیان برای بازپس‌گیری حکومت
۱۴۵	نمودار درختی تبار فرمان‌روایان سامانی
۱۴۶	جدول گاه‌شماری فرمان‌روایی امیران سامانی
۱۴۷	فصل چهارم: تاریخ سیاسی آل بویه
۱۴۷	نام و نسب آل بویه
۱۵۰	آغاز تبار آل بویه
۱۵۸	فرمان‌روایی عمادالدوله علی
۱۶۸	فرمان‌روایی عضدالدوله
۱۹۶	فرمان‌روایی سلطان بن علی بن عضدالدوله
۲۰۳	نمودار درختی تبار فرمان‌روایان آل بویه
۲۰۴	جدول گاه‌شماری فرمان‌روایی امیران آل بویه
۲۰۷	فصل پنجم: تاریخ سیاسی غزنویان
۲۰۷	فرمان‌روایی آلبتگین
۲۱۱	فرمان‌روایی سبکتگین
۲۲۸	فرمان‌روایی امیر اسماعیل بن سبکتگین
۲۳۴	فرمان‌روایی سلطان محمود
۲۵۳	فرمان‌روایی محمد بن محمود غزنوی
۲۵۶	فرمان‌روایی سلطان مسعود غزنوی
۲۶۱	سلطنت مودود بن مسعود غزنوی
۲۶۲	آخرین فرمان‌روایان غزنوی
۲۶۶	عوامل فروپاشی حکومت غزنوی
۲۶۶	الف) ثروت‌اندوزی نامشروع حاکمان
۲۶۷	ب) شراب‌خواری و راحت‌طلبی سلاطین متأخر غزنوی
۲۷۰	ج) روی آوردن به کارگزاران نالایق
۲۷۱	د) عزل خادمان باتجربه و کارگزاران خردمند
۲۸۳	نمودار درختی تبار فرمان‌روایان غزنوی
۲۸۴	جدول گاه‌شماری فرمان‌روایی سلاطین غزنوی
۲۸۵	فصل ششم: تاریخ سیاسی سلجوقیان
۲۸۵	خاستگاه سلجوقیان و آغاز فرمان‌روایی‌شان
۲۹۵	فرمان‌روایی طغرل‌یک بن میکائیل
۳۰۵	فرمان‌روایی آلب ارسلان

فرمان‌روایی سلطان ملک‌شاه	۳۱۴
فرمان‌روایان سلجوقی پس از ملک‌شاه	۳۲۷
نمودار درختی تبار فرمان‌روایان سلجوقی ایران	۳۴۶
فصل هفتم: روش حکومت‌داری در عهد سلجوقیان	۳۴۷
مبانی مشروعیت حکومت در دوران سلجوقی	۳۴۷
الف) روش سنتی و عشیره‌ای انتخاب سلطان	۳۴۸
ب) اندیشه انتصاب الهی سلاطین سلجوقی	۳۵۱
ج) اندیشه نیابت خلافت در رسیدگی به امور مسلمین	۳۵۴
دوران هماهنگی و احترام متقابل	۳۶۰
دولت تباری روابط	۳۶۱
نظام تباری سلجوقیان	۳۶۲
محکمه تباری	۳۶۳
محاکم شرع	۳۷۱
بازرسی ویژه	۳۷۹
نظام مالی سلجوقیان	۳۸۱
الف) نظام‌های مالی آغازین سلجوقیان	۳۸۱
ب) شکوفایی اقتصادی دولت سلجوقی	۳۸۷
ج) ورشکستگی و سقوط اقتصادی سلجوقیان	۳۹۱
نیروی نظامی سلجوقیان	۳۹۷
نیروی انسانی	۳۹۸
تشکیلات	۴۰۳
تجهیزات و ساز و برگ	۴۰۶
فصل هشتم: تاریخ سیاسی خوارزمشاهان	۴۱۱
خاستگاه خوارزمشاهان و آغاز فرمان‌روایی‌شان	۴۱۱
فرمان‌روایی قطب‌الدین محمد خوارزمشاه	۴۱۳
فرمان‌روایی آتسز خوارزمشاه	۴۱۴
فرمان‌روایی خوارزمشاه ایل‌ارسلان	۴۱۹
خوارزمشاه سلطان شاه	۴۱۹
فرمان‌روایی سلطان نکش خوارزمشاه	۴۲۲
فرمان‌روایی سلطان محمد خوارزمشاه	۴۲۸
واقعه‌انترار و حمله مغولان به خراسان	۴۴۲
سرنوشت شاهزادگان خاندان خوارزمشاهی	۴۵۶
نقش خلیفه عباسی در تحریک و تشویق مغولان در حمله به ایران	۴۶۴

۴۸۳	نمودار درختی تبار فرمان‌روایان خوارزمشاهی
۴۸۳	جدول گاه‌شماری فرمان‌روایی سلاطین خوارزمشاهی
۴۸۵	فصل نهم: تاریخ تشیع در ایران پیش از مغول
۴۸۵	ریشه‌های تشیع در ایران
۴۸۹	جغرافیای حضور شیعیان در ایران
۴۹۳	تاریخ تشیع در ایران
۵۲۰	مندیجات ضدشیعی سیرالملوک (سیاست‌نامه)
۵۲۱	الف. علل و شواهد درونی
۵۲۵	ب. شواهد بیرونی
۵۲۶	وضعیت شیعیان در آستانه حمله مغولان
۵۲۹	فصل دهم: حیات علمی و فرهنگی و هنری ایرانیان پیش از حمله مغولان
۵۶۷	منابع
۵۷۷	تصاویر
۶۶۷	نمایه

مقدمه

مطالعه تاریخ تمدن ایران و انتخاب آئینه کهن دیار ایران نه تنها برای خود ایرانیان شیرین و دل‌انگیز است، بلکه برای غیر ایرانیان هم چنان جلوه و اهمیتی دارد که در ادوار گوناگون دانشمندان و محققان و شرق‌شناسان جهان در برابر آن سر تعظیم فرود آورده و به این حقیقت روشن معترف شده‌اند که سرزمین ایران زادگاه یکی از بزرگ‌ترین تمدن‌ها و فرهنگ‌های بشری بوده است، به گونه‌ای که بسیاری از تمدن‌های دیگر جهان از این چشمه آب حیات نوشیده و جان گرفته‌اند. تاریخ مبارک اقلیم آفتاب، ایران اسلامی خود گواهی است بر اخلاص بزرگ‌مردان و شیرزنان ایرانی که در تاریخ پرفراز و نشیب دیرینه توان فکری و عملی ایرانیان معتقد و متدین را به‌نمایش گذارده‌اند. کاری که باید یاد داشت که دانشمندان و هنرمندان پرتوان ایران گوی سبقت را از همتایان شرق و غرب ربودند و در گوهر دانش و فرهنگ پیشینیان را با ترازوی فهم و درک و تامل خویشتن آزمودند و آنچه صواب دانستند با فرهنگ و دانش اسلامی آمیختند و بنای بلندی از دانش و هنر ایرانی-اسلامی ساختند.

تشریف ایرانیان به دین روشنگر اسلام رشد و اعتلای دانش و فرهنگ و هنر دیرینه کهن‌بوم ایران را در پی داشت. پیروی اندیشه پیش‌رو و تازه‌رسیده مسلمانان در خون همه ایرانیان، به‌ویژه آنانی که استعدادی در هنر و علم و ادب داشتند، گرما

و جنبشی نو پدید آورد. روستازادگان و مردمانی که پیش‌تر سهم اندکی در آموزش و پرورش داشتند در سایه‌سار درخت تنومند اسلام و تشیع مجالی یافتند تا، به دور از تحدید و تقیید جامعه طبقاتی گذشته، در میراث کهن دانشوران و هنرمندان ایرانی شریک گردند و چون پاره‌های یک پیکر هماهنگ و هم‌نوا، در سطور کتاب‌های وزین علمی، بانگ دانش‌اندوزی و دانش‌آموزی سر دهند.

رفته‌رفته هم‌داستانی ایرانیان، در راهی که برگزیده بودند، به دانش و هنر آنان چنان عمق و غنایی بخشید که صاحبان کارگاه علوم و فنون و سکان‌داران سفینه حروف و صنایع از تعلیقات آن همه خرد و هنر انگشت شگفتی به دندان گزیدند و لب به اقرار گشادند که در تاریخ کم‌تر قومی به این شکوفایی استعداد‌های بومی و ملی رسیده است.

فرهنگ و تمدن ایران اسلامی پدیده‌ای قابل توجه و اثربخش در ساختار کل فرهنگ تمدن بشری است که سیاه و دوام و توسعه آن در دوران معاصر، به‌ویژه پس از انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بی‌دید به بررسی همه جانبه آن از حیث تاریخی بستگی دارد. کسانی که با مطالعه و الگوهای تاریخی کشورهای جهان آشنایند همواره از روند گسترش و غنی فرهنگ و تمدن اسلام در ایران اظهار شگفتی می‌کنند. بسیار شگفت است که در زمان ورود اسلام به ایران مردم این کشور، که با زبان گروه‌های مسلمان عرب آشنایی نداشتند، چگونه در چشم به‌هم‌زدنی چنان به این آیین پیش‌رو و متعالی معنیدار شدند و بر عمل به آرمان‌های والای آن کوشیدند که از برادران عربشان پیش افتادند و بر تریسچه‌های فرهنگی و هنری آن را به‌نمایش گذاشتند. اگر عوامل حدوث چنین کیفیتی را به درجه اول تطابق حس عدالت‌طلبی و حق‌طلبی و خداپرستی ایرانیان پیش از اسلام، موازین عالیّه اسلامی و سپس اندیشه و ذوق و خلاقیت عنصر ایرانی و نیز پیروی از علما و بزرگان دین قلمداد کنیم، باید در جست‌وجوی مظاهر و شواهد این مدعا تاریخ پرشکوه این سرزمین را مورد مطالعه قرار دهیم.

قرن سوم هجری در ایران سرآغاز تشکیل دولت‌های مستقلی بود که حاکمیت خلافت ستمگر عباسیان را در ایران متزلزل ساختند. اگرچه خلافت از لحاظ صوری و ظاهری حتی چند قرن دیگر هم در ایران دارای نفوذ و اعتبار بود، این

خود ایرانیان بودند که به رهبری قهرمانان ملی یا رهبران مذهبی خود مقدرات فرهنگی و علمی و هنری مرز و بومشان را رقم می‌زدند.

صفاریان، که از نخستین فرمان‌روایان مستقل مسلمان ایران بودند، عشق مفرط به ایجاد ابنیه و کاروانسرا و رباط داشتند تا موجب آسایش و رفاه مسافران گردد. عمرو لیث در دوران امارتش هزار رباط و ۵۰۰ مسجد آدینه و مناره احداث کرده و پل‌های فراوان در نقاط مختلف قلمرو حکومتی خود ساخت. امرای صفاری همت‌آفرین داشتند و جانب زیردستان را رعایت می‌کردند. آنان، افزون بر حسن تدبیر و سیاست، در شعر دوستی و تربیت شعرای فارسی‌سرا شهرت داشتند و شعرایی چون فرزداد مرقی و ابوسلیک گرگانی در دوران آنان ظهور کردند.

در قرن‌های نخست تشریف ایرانیان به دین مبین و مبارک اسلام، سرزمین بزرگ خراسان به‌کانون تحولات سیاسی و فرهنگی و هنری بدل شد و دربار سامانیان جایگاه تجمیع شهرت و بهر روز نخبگان ادبی و هنری آن عصر، نظیر شهیدی بلخی و رودکی و صیقلی حکیم عالی‌قدر و گران‌مایه طوس، فردوسی، گردید که نامشان بر تارک ادب و هنر ایران اسلامی می‌درخشد. معماری ایرانی-اسلامی این دوران با آجرکاری و طاق‌ها و گنبد در خراسان جلوه‌گر می‌شود و نمونه‌ها و مثال‌هایی از جمله آرامگاه امیر اسماعیل سامانی در بخارا ارائه می‌دهد که هنوز هم چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌سازد. بناهای با شکوه در حدود سال ۳۰۰ ق ساخته شده و از اصالت و استحکام و جاذبه زیبایی برخوردار است و از نظر تکامل فن و آرایش فاخر مصالح تأثیری عمده بر معماران اسلام داشته است. این بنا نماد بهره‌مندی عالمانه و هنرمندانه معماران ایرانی از فرهنگ و هنر اسلامی و تطبیق آن با هنر معماری پیش از اسلام ایران است؛ هنری با تفیق فرهنگ و هنر اصیل ایرانی با اسلام و در نتیجه تکوین مکتبی نوین و در حال با شکوه در عرصه هنر و معماری ایران اسلامی. در این بنا، آجر با چنان روشنی و قدرتی به‌کار رفته که آن را می‌توان زمینه‌ای دانست برای تفوق آجرکاران ایرانی که سه قرن بعد در شاهکارهای طاق‌زنی ایرانی دیده می‌شود.

هنر کتابت کلام مقدس الهی، قرآن کریم، در این دوران دچار تحولی شگرف می‌شود. به‌محض آن که عنصر ایرانی بر اساس تجارب و اندوخته‌ها و پشتوانه

تاریخی و ذوق و سلیقه ایرانیان اقدام به تحول و تجدید نظر در سنت قدیمی کتابت قرآن‌های خط کوفی اولیه می‌کند، هنر خوش‌نویسی اسلامی به بدیع‌ترین و نوترین شیوه‌های کتابت دست می‌یابد که تا آن زمان حتی نمی‌شد تصورش را هم کرد. قدیمی‌ترین قرآنی که به خط کاتبان ایرانی و در ایران نوشته شده قرآنی است به خط کوفی ایرانی به تاریخ ۲۹۲ ق به قلم احمد بن ابی‌القاسم الخاقانی که کتابخانه چستربیتی نگه داری می‌شود.

در دوران سامانیان، هنر سفال‌گری و نقاشی به یکباره از نظر کمی و کیفی و تکنیکی پارتی‌ها پیشرفت می‌شود و سراسر ایران را آثار و تولیدات هنری نیشابور و سمرقند فرا می‌گیرد. بدین ترتیب، با برآمدن سامانیان به عنوان اولین حکومت قدرتمند و باشکوه ایرانی از خطه پهنای خراسان، عصری استثنایی و مملو از خلاقیت در همه زمینه‌های فرهنگی و هنری آغاز می‌شود که دیرپا و قدرتمند و پرهیجان و سرشار از شور و شو و صفناپذیر است. ادبیات فارسی در این عصر شکوفا گردید و همه هنرهای روم باستان، شوق و جدیتی دنبال شد که آثار به‌جا مانده از این عصر، در قوت و زیبایی با عالی‌ترین ثمرهای هنری و علمی جهان برابری می‌کند. کاوش‌های باستان‌شناسی در نیشابور نیز بقایای معماری ارزشمندی را از این افق تاریخی به دست می‌دهد. آثار گچ‌بری‌های زیبا و نقاشی‌های دیواری به دست آمده از این حفاریات در کربلائی گویای رشد و تعالی هنر ایران در این دوران است.

بعدها در دوران آل بویه و غزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان، ایران نقش و جایگاه خود را در جهان اسلام تثبیت کرد و چیزی نگذشت که ایران مدعی بی‌رقیب عرصه فکر و فرهنگ و تمدن اسلامی شد. گروهی از ایرانیان که در فن ترسل و کتابت مهارت داشتند به دستگاه خلفای عباسی راه یافتند و کوشیدند آیین‌های اصیل اخلاقی و نظام کشورداری ایرانیان را به آنان بیاموزند. گرچه خلفای نابخرد و جبار عباسی شاگردان خوبی برای این خردمندان ایرانی نبودند، فکر و روش این بزرگان و دانشمندان راه خود را باز کرد و از مانع جهل حکام عباسی گذشت و در سراسر قلمرو اسلام منتشر شد.

پادشاهان و امیران شیعه آل بویه، که به پیروی از مولای متقیان حضرت امام

علی (ع) احسان به نیازمندان و بزرگداشت دانشمندان و بزرگان دین را وظیفه خویش و حق مردم بر امیر می‌دانستند، برای جلب رضایت آنان مسجد و بیمارستان و مهمانسرا و بازار بنا می‌کردند. آنان عالمان و فقیهان را رتبه و مقرری می‌دادند تا در روشن‌سازی اذهان مردم و همراه کردن آنان با سیر پرشتاب فرهنگ و تمدن ایران اسلامی همراه بکوشند. در این عهد، عضدالدوله دیلمی، از پادشاهان قدرتمند آل بویه، با الگوبرداری از بیمارستان جندی‌شاپور در بغداد، که تحت سرپرستی خلیفه غاصب عباسی اداره می‌شد، به تأسیس بیمارستانی همت گماشت. برخلاف غالب خلفای عباسی، که از جهل گروهی از مردم سود می‌بردند و آن به بهانه خویش می‌دانستند، در پیش‌برد علم و دانش و گسترش رفاه عمومی نقش داشتند. بیمارستان عضدی بغداد بزرگ‌ترین بیمارستانی بود که جهان اسلام به خود دیده بود. عضدالدوله صنعتگران بسیاری را برای ساختن این بیمارستان دعوت کرد و مصالح هنگفتی را صرف بنای بیمارستان کرد. برای این بیمارستان، دارو از اطراف و اکناف جهان گردآوری شده بود و مکان‌هایی برای اقامت بیماران مسافر و بازارهایی برای تأمین مایحتاج آنان در نظر گرفته شده بود. تکاپوهای سازندگی عضدالدوله منتهی به ظهور آثار مثبتی در عرصه بهداشت و درمان و آبیاری و کشاورزی و سدسازی و توسعه تجارت و اقتصاد و عمران و شهرسازی و پل‌سازی و رفع خرابی شهرت و ارتقاء کیفیت خدمات مراکز مذهبی و دینی شد. واقع‌بینی امیران آل بویه موجب شد تا آنها به درک درستی از تحولات و اوضاع و احوال پیرامون خود دست یابند و با در نظر گرفتن جریان یک رنسانس آرام فکری و علمی قرار گیرد. این خصلت و بینش باقی‌مانده موجب شد که فرمان‌روایان فرهیخته آل بویه به بسط علم و دانش و تعلیم و خردورزی همت گمارند و زمینه فعالیت‌ها و نوآوری‌های بسیاری را در قلمرو نفوذ خویش فراهم آورند. در دوران آل بویه، معرفت و دانش، به‌ویژه علوم عقلی و فلسفه، رواج و گسترش فوق‌العاده‌ای یافت و حوزه فرمان‌روایی آن‌ها پایگاه نشر و بسط دانش و فلسفه شد.

در دوران غزنوی بر پایه تجارب ادوار گذشته، آثار ارزشمندی در عرصه هنر و

ادب خلق گردید. از جمله برترین آثار معماری این عهد می‌توان به مقبره آجری ارسلان جاسب در نزدیکی مشهد اشاره کرد که افزون بر گنبد باشکوه، تزیینات متنوع کتیبه‌نگاری و آجرکاری و نقاشی جذابی دارد. سلطان محمود طرفدار سرسخت هنر بود و برای آن مبالغ عظیم و نیروی انسانی بسیاری به کار می‌برد. او استادکارانی از اطراف و اکناف قلمرو خود گرد آورد و به کار گماشت. ادیب بزرگی چون ابوالفضل بیهقی در همین عصر اثری را به خامه توانمند خویش نگاشت که حتی امروز هم هر خواننده‌ای از مطالعه آن مسحور زیبایی‌های هنر خیره‌کننده‌اش می‌شود.

در پیرامون سلجوقیان و غزنویان، سلجوقیان به سرداری طغرل یک سلسله قدرتمند و بزرگی را پایه‌ریزی کردند که شاید در تاریخ ایران نظیر نداشته است. خواجه نظام‌الملک طوسی در بندهش، برجسته‌ترین سیاست‌مداران تاریخ ایران اسلامی، وزارت آلب ارسلان و ملکشاه سلجوقی را برعهده داشت و با تأسیس مدارس نظامیه در نیمه دوم قرن پنجم هجری، یکی از رویدادهای مهم علمی و مذهبی تاریخ اسلام را رقم زد. مدارس نظامیه، تحولات شگرف و چشم‌گیری در شئون جامعه اسلامی گردیدند که آثار پربای آن در بخش وسیعی از عالم اسلام هم‌اکنون هم زنده و پویاست.

در دوران سلجوقی، هنر فلزکاری از نوع مفرغی، در ایران مفرغی طلا و نقره‌کوب در خراسان به اوج و شکوفایی خاصی رسید. آثار بسیاری از مفرغینه‌های مکتب خراسان در موزه‌های داخل و خارج از ایران نگهداری می‌شوند که گواه مناسبی برای نمایاندن شکوه و زیبایی هنر فلزکاری خراسان است. در مکتب فلزکاری خراسان معروف‌اند. ویژگی‌های هنری این مکتب، بعدها و پس از حمله مغولان به ایران، در مکتب فلزکاری موصل که در قرون هفتم و هشتم هجری برترین مکتب هنری و صنعتی فلزکاری جهان اسلام است، اثرگذار بود. تأثیر هنر فلزکاری مکتب خراسان حتی در اروپا نیز مشهود است. نمونه آن کوزه برنجی زیبایی ساخت ونیز ایتالیاست که به تقلید از هنر سلجوقی در قرن پانزدهم میلادی ساخته شده است.

بدین ترتیب، برخی از فرمان‌روایان سلسله‌های ایران اسلامی، به‌ویژه سامانیان

و آل بویه، درجه‌ای از ثبات و امنیت سیاسی و رونق اقتصادی و امنیت اجتماعی و فردی را در قلمرو اقتدار خود برقرار کردند و زمینه و بستر لازم را برای تحول و تکامل فعالیت‌های علمی و فرهنگی فراهم ساختند. سطح دانش سیاسی و اجتماعی آنان چنان بالا بود که به هر اندیشه و جریان فکری که حتی مغایر با خط حکومت آنان بود اجازه فعالیت می‌دادند و از علما و دانشمندان هر طیف و گروه حمایت می‌کردند.

اما در حالی بود که در آن عصر در بسیاری از دیگر نقاط بلاد اسلامی اوضاع اجتماع و فرهنگی بسیار نابسامان بود. تعصب‌های قومی بحث در ترجیح مذاهب بر یکدیگر و انحراف مشاجره‌های نژادی میان آن‌ها جریان داشت و تقریباً می‌توان گفت کم‌توجهی از این مسائل به دور بود. در اغلب موارد، این برخوردها به نزاع‌های خونین منتهی می‌شد. نه شیعه با سنی متحد بود، نه سنی با سنی و نه صوفی با فقیه. افزون بر این، ناسی‌هایی که راهزنان و قطاع طریق در نقاط گوناگون ممالک اسلامی ایجاد کرده بودند زمینه را برای رکود علمی و فرهنگی در بسیاری از نقاط جهان اسلام فراهم آورد. به هم‌چنین به سبب دست به دست شدن شهرها و ولایات در دست حاکمان محلی، نام‌های فجیعی صورت می‌گرفت. درآمد این جنگ‌های پی در پی نیز تنها از راه اخذ مالیات از مردم تأمین می‌شد. این مالیات‌ها چنان بر معاش مردم تأثیر گذاشته بود که در برابر بلایای طبیعی مثل خشکسالی و قحطی و یا زلزله و شیوع بیماری‌ها بسیار آسیب‌پذیر بودند.

در این میان، قلمرو امیران ایرانی از امن‌ترین نقاط عالم آن زمان بهره می‌شد و مأمّن و پناهگاهی بود برای علما و دانشمندان و هنرمندان سراسر جهان اسلام تا در خاک پاکش ببالند و در پیش‌برد آرمان‌های اسلام قدمی بردارند. این امر ممکن نبود، مگر به تدبیر علما و بزرگان ایرانی که با بهره‌گیری از تعالیم قرآن و رهنمودهای معصومین (ع) و با تکیه بر پیشینه کهن فرهنگی و علمی ایران در پی‌ریزی بنای فرهنگ و تمدن اسلامی ایران سعی بی‌حد می‌کردند.

در بررسی تاریخ ایران، تاریخ‌پژوهان پیش از بررسی مکانیزم عمل و کارکردهای فرهنگ و تمدن اسلامی، به بررسی گذشته این تمدن عظیم می‌پردازند. در این بررسی، مطالعه فلسفه وجودی و ضرورت شکل‌گیری فرهنگ و

تمدن اسلامی و دایره معانی و مفاهیم خاص آن و ابعاد فکری و فرهنگی ایرانیان مسلمان اهمیتی فوق العاده دارد. اما چگونه می‌توان مدعی شد که ابعاد مختلف و ژرف فرهنگ و تمدن ایران اسلامی به‌خوبی و به‌روشنی شناسایی شود بی‌آن‌که سیاست عالمانه بزرگان و مشاهیر ایرانی بررسی شود؛ بزرگانی که به نفع جامعه و مدنیت ایرانی و برای فراهم آوردن شرایط اعمال برنامه‌ها و سیاست‌های فرهنگی اسلام و تشیع در سخت‌ترین زمان‌ها دست از کار نکشیدند. این که چرا و چگونه ی از مظاهر تمدنی و یا فرهنگی فقط در ایران شکل گرفته و دیگر کشورهای مسلمان در آن به‌چهره یا کم‌بهره بوده‌اند، این پرسش را در ذهن متبادر می‌سازد که چه عواملی بر عینیت و چه سیاست و ظرافت و دقتی باعث و بانی آن بوده و در چه جامعه‌ای سیاست و ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و فکری، این عناصر فرهنگی را پدیدار شده است؟ چه اندیشمندانی و با چه خصوصیتی واضعان و بانیان آن بودند و سرجام این مظاهر و عناصر تمدنی و فرهنگی چه اثری بر فرهنگ و تمدن پیش‌گذاشته یا چه ویژگی‌هایی از این فضای فکری و فرهنگی عاید تاریخ بشری گردیده است؟

کتاب پیش روی کوششی است در پاسخ به این پرسش‌ها تا در نتیجه آن از زوایای پنهان فرهنگ و تمدن ایران اسلامی تا پیش از حمله مغول پرده برداشته شود و ناگفته‌های این عرصه بررسی و بازنمایی گردد. نگارنده می‌کوشد پا به پای خواننده روح عصر و زمان ایرانیان آن دوران را در بدنه موضوع علمی و احوال سیاسی و اجتماعی و علمی‌ای را که به دستاوردهای شگرف آن عصر انجامید نشان دهد و می‌کوشد بیانی جامع و مانع بر انگیزه‌ها و روش‌های بزرگان سیاست و دانش و مجریان سازمانی حکومت‌های آن عصر بیابد و آثار و نتایج یک و بد تصمیمات آنان را منصفانه شرح دهد.

بی‌تردید تألیف کتابی تاریخی که به‌لحاظ گستره جغرافیایی مورد بحثش، دربرگیرنده ابعاد سرزمین وسیع ایرانشهر، از کرانه‌های جیحون در شرق تا آسیای صغیر و عراق در غرب، را دربر می‌گرفته است و به‌لحاظ بازه تاریخی گسترده‌ای از زمان تشریف ایرانیان به دین مبین اسلام تا حمله مغولان به ایران را شامل می‌شود کاری است سترگ و طاقت‌فرسا. بدین ترتیب نگارنده، به‌رغم آن‌که در تألیف این

اثر از آرای استوار اندیشمندان و پژوهشگران بهره برده، حاصل کار را عاری از خطا و اشتباه نمی‌داند و با فروتنی که لازمه هر کار علمی است، همه تاریخ‌پژوهان و منتقدان این عرصه را به نقد این اثر و ارائه رهنمودهای راه‌گشایشان دعوت می‌کند؛ زیرا بر این باور است که دستیابی به توصیفی دقیق و همه‌جانبه از تاریخ ایران اسلامی نیازمند همکاری و هم‌فکری همه ایران‌دوستان و تاریخ‌پژوهان، فارغ از گرایش‌های فکری و یا اختلاف سلیقه، است. باشد که این کتاب مقبول ذهن نقادان فن و دانش‌پژوهان و دانش‌دوستان ارجمند قرار گیرد و نویسنده را از نظرها عالمانه و انتقادات حکیمانه خود بی‌نصیب نگذارند.